УДК 82-141

Р.Ф. Сафиуллина

ГАБДЕЛҖАББАР КАНДАЛЫЙНЫҢ «РИСАЛӘИЛ-ИРШАД» ПОЭМАСЫНДА ФОЛЬКЛОР ҺӘМ СУФИЧЫЛЫК ШИГЪРИЯТЕ ТРАДИЦИЯЛӘРЕ

Дидактическая поэма «Рисаляи-ль-иршад» татарского поэта Габдельджаббара Кандалыя написана в традициях «Пэнднамэ» ‘Аттара и др. суфийских поэтов, а также татарского фольклора. В поэме, состоящей из двадцати восьми глав, автор убедительно «наставляет» читателей на путь истинный, призывает к добрым помыслам и действиям. О принадлежности поэмы к конкретной поэтической школе и традиции свидетельствует использованный автором язык: произведение Кандалый обогащено арабо-персидской и османской мусульмано-суфийской лексикой.

Принадлежность поэмы традициям татарского религиозного фольклора доказывается в статье тем, что Кандалый вставляет в свое произведение мунаджаты – песенный религиозный фольклорный жанр, обращение к Всевышнему с молитвой. Кроме того, в поэме встречается множество крылатых слов и выражений, которые реминисцируют с образцами афористических жанров фольклора.

Приверженность поэмы «Рисаляи-ль-иршад» мусульмано-суфийским поэтическим традициям обосновывается тем, что в данном произведении присутствует ряд признаков подобной литературы: традиционный зачин с восхвалением Всевышнего, Творца; форма самоуничижения лирического героя; суфийская символика и свойственные жанру тропы и др. средства выразительности, как то: олицетворение, придание смерти качеств одушевленного предмета и, наоборот, изображение существующего на этом свете, живого человека – спящим и т.д.

Ключевые слова: Габдельджаббар Кандалый, фольклор, традиция, «Рисаляи-ль-иршад», суфийская поэзия, дидактическая поэма, мунаджат.

The Didactic poem «Risalah-al-Irshad» by the Tatar poet Gabdeljabbar Qandaly is written in the traditions of «Pandname» by ‘Attar and other Sufi poets, as well as Tatar folklore. In the poem, which consists of twenty-eight chapters, the author calls for good thoughts and actions. The language used by the author testifies to the poem’s belonging to a specific poetic school and traditions: the work of Qandaly is enriched with Arab-Persian and ottoman Muslim-Sufi vocabulary.

The poem’s belonging to the traditions of Tatar religious folklore is proved by the fact that Qandalyy inserts munajats – religious songs, an appeal to the Almighty with prayer – into his work. In addition, the poem contains aphorisms and expressions that create a reminiscence with examples of aphoristic genres of folklore.

The adherence of the poem «Risalah-al-Irshad» to the Muslim-Sufi poetic traditions is justified by the fact that this work contains a number of signs of such literature: the traditional beginning with the praise of God; a form of self-deprecation of the lyric hero; Sufi symbolism and personification peculiar to the genre.

Keywords: Gabdeljabbar Qandaly, folklore, tradition, «Risalah-al-Irshad», Sufi poetry, didactic poem, munajat.

XIX йөзнең танылган шагыйре Габделҗаббар Кандалый (1797–1860) иҗаты күп гасырлык госманлы-төрки, гарәп-фарсы һәм татар әдәбиятына һәм татар фольклорына нигезләнә. «Рисаләил-иршад» поэмасын шагыйрь мәдрәсәдә уку чорында иҗат иткән. Әлеге әсәр элгәрерәк заманнарда яшәгән авторлар шигъриятенә ияреп язылган, ягъни нәзирә. Фәридеддин Гаттарның «Пәнднамә»се һ.б. суфи шагыйрьләренең нәсыйхәт, үгетләү, вәгазьгә корылган әсәрләре традициясенә тугрылыклы бу поэманы дидактик суфичылык әдәбиятына һәм шулай ук татар фольклорына нисбәттә карарга мөмкин.

Автор әсәрнең максатын поэманың исемендә үк ачып бирә: «Рисаләил-иршад»ны гарәпчәдән «Үгет-нәсыйхәт китабы» кебек тәрҗемә итәргә мөмкин. Үгет-нәсыйхәтләрнең адресаты итеп Кандалый үз заманының укый белгән, шактый ук мәгърифәтле, яшәү мәгънәсе турында уйланган кешеләрен күрә. 28 бүлектән торган «Рисаләил-иршад» поэмасының башыннан ахырынача шагыйрь үз укучысын тәкъвалыкка, игелеккә, мәгърифәтлелеккә өнди – чын мөселман булырга омтылырга үгет-нәсыйхәт кыла.

Бөтебдер Гъәбде-л-Җәббар,
Нәсыйхәт һәрберсе нә-чар,
Тәмам ошбу рисаләдә
Вәгъәзләр бабедин ачар [Госманов, б. 246][1].

Гарәп-фарсы, госманлы һәм архаик татар сүзләрен, мөселман-суфи лексикасын мул кулланып язылган поэма кереш белән ачыла. Традиция буенча, мөселман Шәркы авторларының дини-дидактик лирик әсәрләре Аллаһы Тәгаләне олылаудан, Мөхәммәд (салләллаһу галәйһи вә сәлләм), кайчакта – аның сәхабәләрен һәм замандашларын мактаудан башланып китә. Кандалый да шушы традициягә тугры калган. Фольклорчы Айсылу Садекова әлеге күренешне болай аңлата: «Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф»ыннан ук, алга таба – XVIII–XIX гасырлар татар шагыйрьләре әсәрләрендә Аллаһны һәм Пәйгамбәрне традицион мактау-одалар барлык әдәби әсәрләрдә очрый, фольклорда ул мөнәҗәт жанрында яңгырый» [Садекова, б. 208]. Хәзерге заман мөнәҗәтләренә дә шул ук мотивлар хас, ә бу шигъри мактаулар – мәдхияләрнең фольклорга да йогынтысы гаять зур булганлыгы турында уйлануларга этәрә.

Поэмада шулай ук фольклорның афористик жанрларына реминисценцияле (хәтерләткән, аваздаш) тапкыр гыйбарәләр, канатлы сүзләр еш очрый. Фольклор (мөнәҗәт һәм афористик жанрлар) һәм әдәби әсәрнең, бу очракта Г. Кандалый поэмасының, аваздашлыгы – аларның дини, суфичыл идеология белән сугарылган булуында. Поэмада шагыйрь нәсыйхәте:

[1] Г. Кандалый поэмасыннан барлык цитаталар күрсәтелгән хезмәттән алып китерелә.

Укый күргел кичә-көндез,
Гыйлемлек хәсълидә тиз-тиз,
Бәнемдик калмагыл гаҗиз,
Җәһаләтдә улып гъишйан.

Татар халык мәкальләреннән мисал:

Надан кеше – яман кеше. Наданның аяк баскан җирендә үлән корыр.

Мөнәҗәттә нәсыйхәт үрнәге:

Укы Коръән илә намаз...

«Рисаләил-иршад» суфичыл дидактик поэма традициясенә ияреп язылган. Суфи шагыйрьләр, дәрвишләр – үзләрен минималь уңайлыклардан да мәхрүм иткән һәм көннәрен-төннәрен Аллаһка дога кылуга багышлаган аскетлар. Суфи авторлар иҗатына үз шәхесен кечерәйтеп яки бөтенләй юкка чыгарып күрсәтү әдәбе – мәләмәтийә традициясе хас [Мухаммад, с. 41]. Әлеге күренешнең мәгънәсе шул: кеше, кем генә булмасын, ни белән генә шөгыльләнмәсен ул – барыбер Аллаһ Тәгаләнең күпсанлы мәхлүкларының берсе, колы; табигать каршында көчсез, тәкъдирен үзгәртә алмый, хәтта гөнаһлардан хали түгел, дөнья яралышы, галәм хакында белеме-хәбәре бик тә чикләнгән һ.б. Шул ук вакытта бәндә, Аллаһ каршында үзенең зәгыйфьлеген, мескенлеген танып, Раббысыннан мәрхәмәт-шәфкать сорап дога кылу мөмкинлегенә ия.

Мөселман-шәркый халыклар әдәбиятында әлеге күренеш байтак чагылыш тапкан. Ул аеруча суфи шагыйрьләр Ф. Гаттар, Ә. Ясәви, С. Бакыргани, Мәҗлиси, Аллаһияр, Хәмдәми иҗатында күренә. Мәсәлән, XVI йөз шагыйре Мөхәммәдьяр үзен «фәкыйри» – «ярлы, хәерче» дип атый. Әдәбият белгече Фәрит Яхин фикеренчә, үзләрен «фәкыйри» дип атау традициясе Әхмәд Ясәви дәвамчыларында, шулай ук нәкышбәнди тарикатендә очрый [Яхин, б. 200]. Мәгълүм булганча, Идел буе татарлары арасында суфичылыкның әлеге ике тарикате шактый ук таралган була, димәк, Габделҗаббар Кандалый поэмасында лирик геройның үз-үзен кимсетеп күрсәтүе ул – төркитатарлар арасында гадәтигә әверелгән күпгасырлык дини-суфичыл һәм әдәби традицияләргә тугрылык. Моннан тыш, лирик геройның тыйнаклыгы һәм үз-үзен «кимсетүе» – поэманың укучыга тәэсирен, эмоциональ йогынтысын арттырырга һәм образлылыгын баетырга тиешле өстәмә әдәби алым да.

Поэма төгәл хронологиягә корылган: автор үгет-нәсыйхәтләрне балалык чорыннан башлый һәм кеше гомеренең барлык дәверләре хакында яза. Инсан олыгая төшкән саен, аңа адресланган нәсыйхәтләр дә үзгәрә. Әсәрдә алар яшь тәртибе буенча һәм җәмгыяви төркемнәрнең, мәсәлән, гендер билгесенә мөнәсәбәтле рәвештә, аерым бүлекләр итеп урнаштырылган. Моннан тыш, Кыямәт көне, җәннәт, хур кызлары; хак мөселманнарга Аллаһы Тәгаләне күрергә рөхсәт ителәчәге турында хәбәр; бу дөньяның чикләнгән һәм

азагы булуы турында фәлсәфи уйлануларга нигезләнгән гомуми бүлекләр бар.

Балалык чорына багышланган беренче бүлек «Нәсыйхәт фи вакъты-с-сабый вә вәгъзәһү» дип атала. Шәригать буенча, балалык тумыштан алып 9–12 яшьләргә чаклы дәвам итә. Автор фикеренчә, балалар вакытны уен белән генә уздырырга тиеш түгел: алар үзләрен киләчәктә тәкъвалыкка һәм дөрес яшәү рәвеше алып барырга әзерләргә тиешләр. Моның өчен гыйлем алырга, ислам диненең биш баганасын яхшы белергә һәм дин таләпләрен үтәргә, остазларга һәм ата-анага илтифат күрсәтергә, аларны хөрмәт итәргә кирәк.

«Рисаләил-иршад» поэмасының икенче бүлеге – «Егетлек вакытындагы нәсыйхәтләр вә вәгъәзләр» яшь-җилкенчәккә багышланган. Өченче бүлек – «Кызларга улган нәсыйхәтләр, вәгъәзләр бәйане» турында да шуны ук әйтергә мөмкин. Һәр заманда, ләкин бигрәк тә ислам дине һәм шәригать кануннары гамәлгә керү белән, кешелек җәмгыятендә хатын-кызга, аның гыйффәтен, намусын саклауга карата таләпләр зур була. Ислам кануннары буенча, кыз бала, хатын, ананың роленә тагын да ныграк әһәмият бирелә башлый. Бу турыда, хатын-кызга багышланган әсәрләр белән беррәттән, төрле халыкларның фольклор әсәрләре ачык сөйли. Күргәнебезчә, «хатын-кыз мәсьәләсе» XIX йөз татар шагыйре Г. Кандалыйны да битараф калдырмаган.

«Тәләттыйфлык белән сөйләмәк бәйане» – матур, җанга ятышлы сөйләм турындагы бүлек. Урынлы, матур яңгырашлы сүзләрнең йогынтысын шагыйрь энҗе бөртекләренең балкуы белән чагыштыра. Әмма сүз белән җәрәхәт ясарга да мөмкин, дип саный автор.

Сүәксез дел яратды Хакъ,
Сүзи та кыйладыр йомшак,
Җәрахәт дел белән кыйлмак
Яман ән-нәйзаи Бәһрам.

Сүз көченә әлегедәй җитди караш фольклор жанрларында да чагылыш тапкан. «Тел белән Бәһрам кылычыдай яра салырга мөмкин» дигәндә, Кандалый Урта гасырлардагы таҗик-фарсы халык дастаны персонажын күздә тота. Шул рәвешле, әсәрнең образлылыгы, хиссилеге тагын да байый. Кандалый поэмасында телгә алынган персонажның прототибы Бәһрам V, яки Бәһрамгур, Иранда Сасанилар династиясенең үндүртенче падишаһы булган (439 елда вафат) [Яхин, б. 57]. Ул үзе батыр һәм куркусыз, ә кылычы бик үткен, диелә риваятьтә. Димәк, шагыйрь үз иҗаты белән татар әдәбиятын яңа образлар, символлар, идеяләргә баета, төрле халыкларның әдәбиятара элемтәләрен ныгыта. Татар әдәбияты һәм фольклорның элек-электән бер-берсен тулыландыру үзенчәлеге күзәтелгән икән, димәк, Кандалый иҗаты халкыбызның фольклор фондын да баеткан.

«Рисаләил-иршад» поэмасында өлкәнлек чорына караган үгет-нәсыйхәтләр берничә аерым бүлек итеп бирелгән. Алар арасында

Кандалыйның субъектив «мин»ен һәм авторның гражданлык позициясен белдергән «Ирлек вакытындагы нәсыйхәтләр, вәгъәзләр», «Хәмийәтсез ирләрнең вә чапәк хатынларның нәсыйхәте», «Хатынларга улган нәсыйхәтләр бәйане», «Яман хатынлар бәйане вә ирен рәнҗеткүчеләр» дип аталган бүлекләр ифрат кызыклы. Чыннан да, биредә Кандалый кырыс дидактика, өйрәтү-күрсәтмә бирү алымын бер читкәрәк куеп, әлегәчә билгесез булып калган вәгазьче Габделҗаббарның индивидуаль «йөзен» ача төшә. Әлеге бүлекләрдә субъектив караш, бәя бирү нык сизелә. Мәсәлән:

Гаҗәб бу хиндәге ирләр
Бу дөнйаны «Безем!» – дирләр.
Хосусән Болгари йирләр
Җиһанә хирсъ улып дәр-зән.

Ягъни Болгар җирләреннән булган ирләр дөнья мәшәкатенә бик хирыс, фани дөньяны «безнеке» диләр, дип ачына шагыйрь. Кандалый үзенең автор позициясен белгертеп кенә калмый, ул көнкүрешкә артык бәйләнгәнлекне тәнкыйтьли, якташларының суфичылык идеалларыннан читләшүенә ризасызлыгын белдерә. Ике-өч гасыр элек Болгар җирләрендә яшәүчеләр өстенә иреккне һәм үз территорияне югалту афәте шуның аркасында килмәгәнме икән? Тышкы дошман каршында татар халкы нәкъ шушы ваемсызлыгы аркасында көчсез булып калмаганмы? Кандалый поэмасында бу сорауларга анык җавап табып булмас, ләкин автор укучыны әлеге темага уйланырга этәрә. Икенче яктан, бу строфа «Менә шундый заман җитәр» дигән популяр татар мөнәҗәтенә аваздаш.

Дөньяда ямь бетәр шунда –
Халык китәр уңга-сулга.
Изге гамәл һич кылмаслар,
Тәмам мал күп булыр кулда.
Аталарда гайрәт бетәр,
Балаларда шәфкать бетәр,
Туганнарда рәхмәт бетәр –
Менә шундый заман җитә [Мөнәҗәтләр, б. 36].

Шагыйрь алга таба да гомумкешелекнең фәлсәфи мәсьәләләре хакында уйлана. Мәсәлән, бу дөньяның тиз үтеп китәчәге, аңа алданырга ярамаганлыгын искәртә торган бүлек тулысынча татар дини фольклоры һәм мөселман-суфи дидактик поэзиясе үрнәкләреннән үрелгән.

Адәм гъәфләт үзә ятып,
Үлем киләдер уятып.
Әҗәл йайдин укый атып,
Һәмандәм къәсд итеп бәр-җан.

Адәм гафләт эчендә ята, үлем аны килеп уята... Үлемгә җанлы предмет сыйфатларын бирү һәм, киресенчә, исән кешене үлем

йокысына талган итеп күрсәтү – троплар һәм образлылыкны арттыру чаралары гына түгел. Бу – мөселман халыкларының традицион күзаллавы – фани дөньядагы тормышның бик кыска һәм аның мәңгелек тормышка әзерлек этабы гына булуы турындагы карашларга аллюзия. Поэмада ассызыкланганча, биологик үлемнән соң да тормыш барлыгын онытмаганнарны – тәкъва мөселманнарны – әҗәл һич көтмәгәндә, әзерлексез килеш алып китми, үлем алар өчен куркыныч түгел. Әлеге карашлар традицион дидактик шигърияткә хас.

«Рисаләил-иршад»ның тагын бер үзенчәлеге – поэмада суфичыл әдәбиятка хас тел-стиль чаралары, символлар, троплар белән беррәттән, фольклор әсәрләренә, шулай ук Коръән һәм хәдисләргә реминесценцияләр, аллюзияләрнең күплеге. Шулай ук элекке чор шагыйрьләренә иярү – нәзирә һәм традицион символлар мул кулланылган.

Сәба йиле килеп һәббәт,
Нә вар наим күреп һәйбәт,
…Идеп гъәфләт шәрабен нуш,
Нигәчә ятасән мәдһуш? –
Күзең ач, бакыйбән күр уш:
Кичеп кәрван варадыр ан.

Иртәнге җил – сәба җиле таң атуын хәбәр итә. Суфи символикасы буенча, сәба җиле – ул Кыямәт көне. Ваемсызлык шәрабыннан авыз итеп, кеше хиссез кала, үлгәндәй ята, ягъни Аллаһ ризалыгына ирешү өчен берничек тә тырышмый. Фәрит Яхин фикеренчә, шәраб – ул суфилар гыйлемен тарату һәм шәригатьне өйрәнү дә [Яхин, б. 40]. Димәк, кеше ахирәт дөньясы турында уйламаса, шәригать белемнәрен алмаса һәм таратмаса, мәеткә тиң икән. Шулай ук бара торган кәрван һәм хиссез яткан кеше дә – мәгълүм суфи символлары. Кәрван дөньяның узгынчы булуын аңлата. Китеп бара, ерагая торган кәрван исә үлемне символлаштыра.

Фани дөньяның вакытлычалыгы, үлем һ.б. дини-фәлсәфи карашлар татар дини фольклорында, аеруча мөнәҗәтләрдә киң чагылыш тапкан. Татар әдәбиятында исә борынгыдан әсәрләргә мөнәҗәтләр кертү традициясе яшәп килә. Бу традиция хәтта Котб («Хөсрәү вә Ширин»), Харәзми («Мәхәббәтнамә), Утыз-Имәни иҗатларына барып тоташа, дип санала [Садекова, б. 250]. Әлеге күренеш поэмаларның һәм мөнәҗәтләрнең ритмикасы туры килү, шигъри әсәрләрне, мөнәҗәт көйләгәндәй, көйләп укырга мөмкин булу белән аңлатыла.

«Рисаләил-иршад» поэмасының соңгы бүлеге – «Мөнәҗәт» үзенә күрә бер нәтиҗә ясау, йомгаклау булып тора. Тулаем алганда, поэма – мөселман Шәркындагы суфичылык әдәбияты һәм татар-төрки фольклоры традицияләренә нигезләнгән, халыкның күңел көзгесен чагылдырган дидактик-вәгазь әсәренә бер матур үрнәк. Шушындый әдәби әсәрләр һәм дини фольклор – мөнәҗәтләр аркылы татарлар Коръәннең байтак күрсәтмәләрен үзләштергән. Кандалый поэмасын-

да халык яратып көйли торган мөнәҗәтләр дә, нәсыйхәтләр дә, Аллаһка дога-зикер дә, Пәйгамбәр хәдисләренә һәм Коръән аятьләренә аллюзия дә очрый.

Габделҗаббар Кандалыйның дини-дидактик «Рисаләил-иршад» поэмасы, яшьлек чорында язылган һәм башка әсәрләргә нәзирә булса да, татар шигъриятендә тирән эз калдырган. Поэманың өлешләре, аерым мөнәҗәтләр, мәкаль-әйтемнәр булып, фольклорга әверелгән.

Әдәбият

Бертельс Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана М.: Наука, 1988. 558 с.

Госманов М.Г. Бер гомердә ике чор // Кандалый Габделҗәббар. Шигырьләр һәм поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. Б. 5–67.

Мөнәҗәтләр. Казан: Милләт. Б. 36.

Мухаммад Ю.Х. Суфийская энциклопедия (Часть I–II). Казань: Иман, 2004. 230 с.

Садекова А. Идеология Ислама и татарское народное творчество. Казань: Иман. 2000. 260 с.

Яхин Ф.З. Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология. Казан: ТДГИ нәшр. 2000. – 268 б.

Сафиуллина Рузия Фәһим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре